

**ԳԼԽԻ ԶՈՂԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎԱՂԲՐՈՆՁԻԴԱՐՅԱՆ
ՄԵԾ ՄԵՊԱՍԱՐՈՒՄ**

Վաղբրոնզիդարյան Մեծ Մեպասարում իրականացված գայլերի զոհաբերության ծեսից հետո սրբարանի արևմտյան կողմում թողնվել են միայն գլուխները¹, որոնց ստորին ծնոտները հայտնաբերվել են սրբարանի հատակի տարբեր մասերում: Գայլերի այլ ոսկորներ չեն գտնվել:

Մեծ Մեպասարի պաշտամունքային համալիրի մեջ մտնող մեկ այլ կառույցի՝ տաճարի զոհասեղանի հյուսիսային եզրին՝ հատակին մատած մոտ 18սմ տրամագծով փայտյա սյան մոտ՝ սալահատակին, հայտնաբերվեց մանկան կառավի: Կմախքի այլ ոսկորներ չեն հայտնաբերվել, թաղման կառույցի որևէ հետք նույնպես չկա: Ենթադրվում է, որ կատարվել է մանկան զոհաբերություն:

Զոհաբերված կենդանու գլուխը մարմնից անջատելը փաստված է տարածամանակյա հուշարձաններում: Փոքրասիական Ալաջա-Հյույուկի, Ալիշարի, Հորոգ-թեփեի, Մահմատլարի հուշարձաններում զոհաբերված են ցլեր, որոնց հատած գլուխները (ուղղված դեպի արևելք) և վերջույթները կաշվի հետ միասին զետեղվել են դամբարանում²: Մեզինում հայտնաբերվել է ցլի գանգ, մեջը՝ կնոջ երկու արձանիկ³: Լոռի բերդում ևս հատված են խոշոր եղջերավոր անասունների գլուխները⁴: Հայտնի են նաև ձիու և շան գլխի ծխական թաղումներ: Ձիու գլխի թաղում հայտնի է Օդեսայի մերձակա „Золотая балка“, տեղանքում բացված կուրգանից⁵: Ձիու գլխի ուղեկցությամբ թաղումներ փաստված են Ոսկեհասկի⁶, Տիրաշենի⁷ (մ. թ. ա. 9-8-րդ դդ.), Ազատանի⁸, Շիրակավանի⁹ (մ.թ.ա. I հազ.), Վարդրաղի¹⁰ և Բենիամինի անտիկ ժամանակաշրջանի դամբարանադաշտերում¹¹: Ծխական անոթների մեջ թաղված շան կամ շների գլուխ-

¹ **Լ. Եզանյան**, Գայլերի զոհաբերության ծեսը. Յոթի խորհրդանշական դերը Մեծ Մեպասարում, ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ.13, Եր., 2010, էջ 33-41: Նույնի՝ Жертвоприношения волков в раннебронзовом Мец Сепасаре, Международная научная конференция "Археология, этнология и фольклористика Кавказа,, Сбор — ник кратких содержания докладов, Тбилиси, 2011, стр. 119.

² **Ս. Դևեջյան**, Լոռի բերդ, II, (միջին բրոնզ), Եր., 2006, էջ 105:

³ **Ա. Դեմիրխանյան**, **Բ. Փրոլով**, Ритм и символ в первобытном искусстве, Պատմա-բանասիրական հանդես /հետալստ՝ ՊԲՀ/, 1986, №3, էջ 154:

⁴ **Ս. Դևեջյան**, նշվ. աշխ., էջ 104:

⁵ **Լ. Կլեյն**, Ранние индоевропейцы на Кавказе и Северопонтийских степях. в кн: Междисциплинарные исследования культурогенеза Армянского Нагорья и со — предельных областей. Ер., 1990, стр. 170.

⁶ **Լ. Սեդրոսյան**, Раскопки памятников Кети и Воскеаска, Ер., 1989, стр. 69, 70.

⁷ **Ս. Հարությունյան**, Տիրաշենի պեղածո ծխաարարողական նյութերը, ՀԽՍՀ ԳԱ ՀԱԻ, հանրապետական գիտական նստաշրջան 1986-1988թթ. ազգաբանական և բանագիտական դաշտային հետազոտությունների հիմնական արդյունքները, զեկուցումների հիմնադրույթներ, Եր., 1990, էջ 38:

⁸ Նյութերը հրատարակված չեն:

⁹ **Փ. Թեր-Մարտիրոսով**, **Գ. Կարահանյան**, Раскопки поселения и некрополя античного Ширакавана, ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ» հ.1, Գյումրի, 1998, էջ 21:

¹⁰ **Սոս. Տեր-Մարգարյան**, Կոմայրի-Վարդրաղի տարածքի անտիկ դամբարանադաշտի պեղումները, ՀՀ 1989-1990թթ. դաշտային հնագիտական հետազոտությունների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջան, զեկուցումների թեզիսներ, Եր., 1991, էջ 94:

¹¹ **Լ. Եզանյան**, Շիրակի անտիկ դամբարանադաշտերը, Շիրակի հնագիտական և պատմագրական ուսումնասիրություններ, պր.1, Երևան-Գյումրի, 2010, էջ 120:

ներ հայտնի են Բակտրիայի և Սոգդի 1-ին հազարամյակով թվագրվող թաղումների¹², Նախիջևանի Մոխրաբլուրի¹³: Շան գլխի ուղեկցությամբ թաղում բացվել է Արթիկում¹⁴, Բենիամինում¹⁵, Արեգմադենում¹⁶, Շիրակավանում¹⁷ և այլ հնավայրերում: Չոհաբերված ձիու գլխի և շան համատեղ թաղում հայտնի է Դերեխվկա հնավայրից¹⁸ և Բենիամինից¹⁹:

Չոհաբերված կենդանիները ձոն էին տարբեր աստվածներին²⁰: Խեթական ծիսակարգում զոհի գլուխը դիտվում էր ծիսականորեն մաքուր և նախատեսված էր միայն աստվածության համար, մարդուն այն արգելված էր²¹: Գլխի ծիսական առանձնակի կարևոր դերից բխում են զոհաբերության ծեսի ժամանակ մարմնից անջատելն ու նաև առանձին թաղելը: Հնդեվրոպացիների և հարևան ժողովուրդների մոտ պահպանվել են սպիտակ ձիու, հատկապես նրա գլխի պաշտամունքի հետքեր, պաշտամունք, որի նպատակը թագավորական իշխանությունը սրբացնելն էր. խեթերը ձիու գլուխը թագավորի հետ դնում էին դամբարանում²²: Մեծ Մեպասարի սրբարանում գայլերի միայն գլուխների առկայությունը աստվածությանը զոհի գլուխը հատկացնելու հնագույն ծեսի հավաստումն է:

Չոհաբերվող կենդանու գլուխը կտրելու ծեսն անցել է նաև քրիստոնեությանը. մատաղվող կենդանու գլուխը ևս կտրվում է (առօրյա-խոսակցական ոճում օգտագործվում է նաև «մատաղ կտրել» ձևը): Ե. Լալայանը վկայում է Շուշիի մոտ գտնվող «Օռտտո խաչ» սրբատեղիում աքաղաղների կողք կողքի շարված հարյուրից ավելի կտրված գլուխների մասին²³: Այսօր էլ Մեծ Մեպասարի վրա գտնվող «Դարի սուրբ» սրբատեղիում զոհաբերվող աղավնիների գլուխները կտրում են մատուռի դռան մոտ թեք ընկած մի սալի վրա և թողնում տեղում*:

Գայլերի զոհաբերությունն ուղեկցվել է նաև ծնունտների անջատմամբ: Ծեսը հայտնի է մ. թ. ա. III հազարամյակից (Լճաշեն, դամբ. 123), փաստված է նաև Միսիանի միջին բրոնզի դամբարաններում²⁴, իսկ Լոռի բերդում տարածված է հատկապես երկաթի դարում²⁵: Դեռևս վաղագույն թաղումներից զանգի և ստորին ծնունտի առանձ-

¹² Б. Литвинский, А. Сегов, *Культы и ритуалы Кушанской Бактрии, Погребальный обряд, М., 1984, стр. 161-162:*

¹³ О. Абибуллаев, *Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР, Баку, 1982, стр. 46, 49.*

¹⁴ Т. Хачатрян, *Артикский могильник, Ер., 1979, стр. 34.*

¹⁵ Լ. Եզանյան, *Շունը և ձիւն անտիկ Բենիամինի թաղման ծիսակարգում, ԳՄԱ ՇՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. I, Գյումրի, 1998, էջ 44-56:*

¹⁶ Հ. Խաչատրյան, Լ. Եզանյան, *Հնագիտական հետախուզություն Շիրակում, ՀՀ 1989-1990թթ. դաշտային հնագիտական հետազոտությունների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջան, զեկուցումների թեզիսներ, Եր., 1991, էջ 84-86: Լ. Եզանյան, 1998, նշվ. աշխ., էջ 45: Նույնի՝ Շիրակի անտիկ դամբարանադաշտերը, էջ 119:*

¹⁷ Փ. Тер-Мартиросов, Г. Караханян, *նշվ. աշխ., էջ 19:*

¹⁸ А. Клейн, *նշվ. աշխ., էջ 170:*

¹⁹ Լ. Եզանյան, 1998, էջ 44:

²⁰ О. Герни, *Хетты. (По следам изучения культуры Востока), М., 1987, стр. 147.*

²¹ В. Аргзунба, *Ритуалы и мифы Древней Анатолии, М., 1982, стр. 66.*

²² Е. Кузьмина, *Распространение коневодства и культа коня у ираноязычных племен Средней Азии и других народов Старого Света в кн.: „Средняя Азия в древности и средневековье“, М., 1977, стр. 28-52.*

²³ Ե. Լալայան, *Ծիսական կարգերը հայոց մեջ, ԱՀ, գ. XXI, Թիֆլիս, 1911, էջ 181:*

* Մեծ Մեպասարը վաղ բրոնզի դարաշրջանից սկսած եղել է պաշտամունքի վայր և իր դերը պահպանել է մինչև օրս:

²⁴ О. Խնկիկյան, *Մյունիքի մ.թ.ա. IV-I հազ. թաղման ծեսի մեկնության փորձ, Բանբեր Երևանի համալսարանի/հետախուժ. ԲԵՀ/, 1993, թիվ 3, էջ 131: Ս. Դևեջյան, նշվ. աշխ., էջ 98:*

²⁵ Ս. Դևեջյան, *նշվ. աշխ., էջ 98:*

նացումը ոմանք կապում են «մեռյալների», «նախնիների», «առաջնորդների և հերոսների» պաշտամունքի հետ: Դիամասնատումը կամ միայն ստորին ծնոտի անջատումը ընդունված ծես էր մինչև ուրարտական ժամանակաշրջանը: Ծեսի արձագանքները պահպանվել են հայոց «գելկապի աղոթքներում»²⁶:

Մարդու գոհաբերության մասին հնագույն գրավոր աղբյուրը խեթական «թագավորական օրենքների» մասին պատմող տախտակներն են, որտեղ պարտություն կրած զորքի համար գոհաբերում էին նաև մարդուն՝ այծի, շան ձագի և խոճկորի հետ երկու մասի բաժանելով²⁷:

Հերոդոտոսի վկայությամբ Քսերքսեսի կին Ամեստրիսը, «հասած լինելով ծերունական տարիքի, հրամայում է կենդանի թաղել անվանի պարսիկների տասնչորս տղաների՝ ի շնորհակալություն աստծու, որը բնակվում է գետնի տակ»²⁸: Կամբոյսեսը՝ Կյուրոսի որդին, ինչպես հաղորդում է Հերոդոտոսը, «...առանց որևէ պատճառի բռնում է տասներկու մեծատոհմիկ պարսիկների և կենդանի թաղում՝ գլուխն ի վայր»²⁹:

Մարդու գոհաբերության մասին հունական առասպելները և լեգենդները կապված են տարբեր կերպարների հետ: Արիստիկ շրջանում հույները երեխաներ էին գոհաբերում 'Hlos անունով աստծուն, որը հավանաբար հետագայում դարձավ Helios³⁰: Արքայի դարաշրջանում Դիոնիսոսին մարդկային գոհեր էին մատուցում (հետագայում՝ միայն կենդանիներ)³¹: Երեխաների գոհաբերությունը համարվում էր աստվածներին ամենահաճոն: Քրոնոսն աղետի պահին իր միակ զավակին գոհաբերում է իր հորը՝ Ուրանին³²: Մարդացու կամ ցլամարդ Միմոտավրոսին³³ և Մոլոքին³⁴ մարդկային գոհաբերություններ էին մատուցվում, հատկապես երեխաներ: Ենթադրվում է, որ Մոլոք էր կոչվում մարդկանց կամ կենդանիներին այրելու ծեսը, որն էլ հետագայում ընդունվել է որպես աստծու անուն³⁵: Հունական դիցաբանության մեջ Թալոսը մարդկային գոհեր պահանջող քսոնիկ հրեշ է³⁶: Մինչև մ.թ. 2-րդ դար Լիկեա լեռան վրա ամենագեղեցիկ աղջկան գոհաբերում էին գայլի մորթի հագած սև մարդու տեսքով, մեռածների աշխարհը ներկայացնող Լիկաս հրեշին³⁷, իսկ Լիկեա և Լիկաս անունները ծագում են lupus-գայլ բառից: Մարդկային գոհաբերության արձագանքներ կան նաև Տավրիկյան Իֆիգենիայի մասին առասպելում, որտեղ փորձում են Օրեստեսին գոհաբերել³⁸: Հունական դիցաբանության մեկ այլ հերոս՝ Թանթալոսը, ցանկանալով իմանալ, արդյոք աստվածներն ամենիմա՞ց են, նրանց կերակրել էր իր որդի Պելոպսի մսով³⁹: Մանուկների գոհաբերման վկայություն է նաև Լիկոպոլիոսի կողմից իր զավակի

²⁶ Լ.Եզանյան, Գայլերի գոհաբերության ծեսի գաղտնագիրը հայոց «գելկապի աղոթքներում», ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. XII, Գյումրի, 2009, էջ 81:

²⁷ В.Аргзунба, նշվ. աշխ., էջ 67:

²⁸ Հերոդոտոս, Պատմություն ինը գրքից (թարգմանությունը՝ Միմոն Կրկյաշարյանի), Եր., 1986, գ. VII, 114, էջ 419-420:

²⁹ Նույն տեղում, գ. III, 35, էջ 173:

³⁰ А.Голан, Миф и символ, М., 1992, стр. 46.

³¹ Նույն տեղում, էջ 54:

³² Նույնը:

³³ А.Лосев, Минотавр, Мифы народов мира, (այսուհետև՝ МНМ) т. 2, М., 1992, стр. 153.

³⁴ И.Шуфман, Молох, МНМ, т. 2, М., 1992, стр. 169.

³⁵ Նույնը:

³⁶ А.Лосев, Античная мифология в ее историческом развитии, М. 1957, стр.127; Э.Петросян, Боги и ритуалы Древней Армении, Ер., 2004, стр.101.

³⁷ F.J.Dölger, Die Sonne der Gerechtigkeit und der Schwarze. München, 1918, p. 69:

³⁸ Գիցարանական բառարան, Եր., 1985, էջ 89:

³⁹ В.Ярхо, Тантал, МНМ, т.2, М., 1992, стр. 493. Գիցարանական բառարան, Եր., 1985, էջ 230:

փորձաքննության կերակուրով Ջևահին հյուրասիրելը⁴⁰: Առասպելական այս պատումները, որոնք տեղ են գտել նաև Աստվածաշնչում, հուշում են մի ժամանակ եղած մարդկային զոհաբերության մասին. պատերազմում չպարտվելու համար Մեշան զոհաբերում է իր անդրանիկ որդուն՝ Կեմոշին⁴¹: Ենթադրվում է, որ մինչևաստվածաշնչյան սովորույթներում Յահվեին նույնպես մարդկային զոհեր էին մատուցում⁴²:

Մարդկային զոհաբերության մասին վկայություն գտնում ենք նաև Խորենացու մոտ՝ Արտաշեսի թաղման նկարագրության մեջ. «... եթե որչափ ամբոխությունը մեռան ի մահուանն Արտաշեսի, սիրելի կանայք և հարճք և մտերիմ ծառայք...»⁴³ և շուրջ զգեղեզմանան լինելին կամատր մահունք...»⁴⁴: Բերվածը հայոց մեջ ևս թագավորի աստված լինելու և աստծուն զոհ մատուցելու հնագույն ծիսակարգի վկայություն է: Թագավորն աստված էր դառնում ոչ միայն իր մահից հետո, այլ նաև աստծո դեր ուներ կյանքում, հատկապես ծիսակարգում⁴⁵: Խորենացին մարդու զոհաբերության վերաբերյալ բերում է նաև հետևյալը. «Չոր և քուրմք ոմանք ի դիսաց ... հրամայեցին բազմութիւն տղայոց զենուլ յասագանս և ջերմ արեանք լուանալ և ողջանալ»⁴⁶: Չոհաբերության ծեսի արձագանքները պահպանվել են հայ բանահյուսական նյութերում, ինչպես շինության, բերդի կամ կամուրջի հիմքերի տակ երիտասարդ աղջիկ դնելու մասին հեքիաթներն ու զրույցները⁴⁷: Հնդկաստանում մարդուն զոհաբերելու սովորույթը պահպանվել է մինչև XIX դար⁴⁸: Մշեցիների «հերիք է միսրսի ծամիք»⁴⁹ արտահայտության մեջ, որ նշանակում է բամբասել, մարդու զոհաբերության և հանիքալիզմի հնագույն սովորույթի հետավոր արձագանք կա:

Մարդու զոհաբերությունը նույնպես ուղեկցվում էր գլուխը կտրելով: Ծեսը փաստված է հնագիտական նյութերում, ինչպես թաղման ծեսում, այնպես էլ ուղեկցող պաշտամունքային իրերի պատկերազարդումներում: Չոհի գլուխը կտրելու վկայություններ պահպանված են գրավոր աղբյուրներում և բանագիտական նյութերում:

Պարտված ռազմիկների գլխատման, երկու զորահրամանատարների զոհաբերության տեսարան է դրվագված Քարաշամբի մ.թ.ա. XXII-XXI դարեր թվագրվող արձաթե գավաթի վրա: Գավաթի երրորդ զոտու վրա կան գալի պատկեր, ինչպես նաև գալի պոչեր կրող ռազմիկների գլխատված մարմիններ, որոնց անդրաշխարհ է ուղեկցում առյուծագլուխ արծիվ Անգուղը⁵⁰: Չոհին գլխատելու ծիսակարգ հայտնի է Շիրակավանից, որտեղ մ.թ.ա. 8-7-րդ դարերի թիվ 1 և 4 մանկական թաղումներում փաստվել է կմախքի գանգին կիպ դրված մեկ այլ մանկական գանգ*: Երկու դամբարանում էլ, բացի գանգից, երկրորդ կմախքի որևէ այլ ոսկոր չի գտնվել:

⁴⁰ В.Ярхо, Ликаон, Мифологический словарь, М., 1990, стр. 312.

⁴¹ И.Шуфман, Кемош, Молох, МНМ, т. 1, стр. 637.

⁴² Ш.Шуфман, Молох, МНМ, т. 2, стр.169.

⁴³ Մ. Խորենացի, Հայոց Պատմություն (Աշխարհարար թարգմանությունը և մեկնաբանությունները՝ Ստ. Մալխասյանի), Եր., 1981, Գ II, Կ:

⁴⁴ Նույնը:

⁴⁵ A Kammenhuber. Die hethitischen Vorstellungen von Seele und Leibesinnerem, Kopf und Person, 1-2. Teil - ZA. N.F. Bd. 22-23, 1964-1965, p. 199.

⁴⁶ Մ. Խորենացի, Գ, ձդ:

⁴⁷ Ա. Ղանալանյան, Ավանդապատում, Եր., 1969, թիվ 571, 572, 578, 581, 585...:

⁴⁸ Վ. Բրդյան, Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում, Եր., 1972, էջ 489:

⁴⁹ ԴԱՆ, հեղինակի գրառումներից, Աշոցք (գ.Ղազանչի):

⁵⁰ Ա. Փիլիպոսյան, Քարաշամբի գավաթի տեսարանները որպես հնագույն առասպելի խորհրդանշանային դրսևորումներ, Գիտելիք և խորհրդանիշ, հավատալիք և սովորույթ (միջազգային երկրորդ գիտաժողովի հոդվածների ժողովածու), Եր., 2007, էջ 51:

* Նյութերը հրատարակված չեն:

Մարդուն գլխատելը կատարվել է որոշակի ծիսակարգով: Հերոդոտոսի վկայությամբ սկյութները «գոհվելիք մարդկանց գլուխները գինով ցողելուց հետո նրանց մորթում են մի անոթի վրա»⁵¹, իսկ «Պատերազմում իր սպանած բոլոր թշնամիների գլուխները սկյութը բերում է թագավորին», որի համար վարձատրվում է բերած ավարի մի մասով: Գլուխը մաշկազերծվում էր: Կաշին մսից անջատելուց հետո այն տրորվում էր ձեռքերով և այդ եղանակով մշակված կաշին օգտագործվում էր որպես թաշկինակ՝ կապելով ձիու սանձից: Ով առավել շատ այդպիսի կաշվե թաշկինակներ ունենար, նա կհամարվեր բոլորից քաջ⁵²: Կտրված գլուխներ հավաքելու սովորույթը կապում են նախնիների պաշտամունքի և մարդակերության հետ կամ դիտում են մարտական թանկ ավար: Թշնամու կամ ցեղակցի գլուխը կտրելուց հետո տարբեր արարողակարգեր էին կատարում. չորացնում էին, փափուկ հյուսվածքները թողնում նեխվելու, մյուսները՝ եփում, այնուհետև մաքրված զանգի հետ ևս ծիսական գործողություններ կատարում: Սկյութներն ամենակատաղի թշնամիների հետ այսպես էին վարվում. եթե սկյութն աղքատ էր, կառավար դրսից պատում էր միայն եզան անմշակ կաշվով և այդպես օգտագործում այն, իսկ եթե հարուստ էր, սպա եզան կաշվով պատելուց հետո ներսից ոսկեգոծում էր և օգտագործում որպես գավաթ: Նույն կերպ էին վարվում նաև ազգականների հետ, որոնց հետ վեճի մեջ էին եղել և թագավորի ատյանի առաջ նրան հաղթել⁵³: Կելտերի և Պոնտոսի ժողովուրդների ծեսի մեկ այլ տարբերակի մասին վկայում է Պլինիոս Ավագը. «Պոնտոսում կարգ կա ուղեղը հանելով մաքրել տղամարդկանց գլուխները և պահպանել երկար ժամանակ...իսկ կելտերը ուղեղից մաքրված զանգը պատում են ոսկով և նման գավաթները պահում են խնջույքների համար»⁵⁴: Ալանները ոչ մի բանով այնքան չէին պարծենում, որքան սպանվածի գլխի մաշկը մարտական ձիերի վրա որպես փառապանծ ավար-գարդ կախելով⁵⁵: Գանգամաշկը հանելու սովորույթի վերապրուկ պահպանված է օսեթական էպոսում / Երթագանի գլխի մաշկը ոսկյա էր⁵⁶: Գլուխը կտրելով մարդու գոհաբերության ծեսի հետքեր պահպանվել են Արտեմիսի պաշտամունքում, որի վկայությունն է խորհրդանշական ծեսը, երբ տղամարդիկ թեթևակի կտրում էին իրենց վզի մաշկը⁵⁷: Դիակների ծիսական մաշկազերծում կատարում էին Արտեմիսի աղեղնակիր քրմուհիները, որով, ըստ հավատալիքի, վնասազերծում էին սպանված թշնամու հոգին:

Չոհին գլխատելու մասին տեղեկություն գտնում ենք նաև Աստվածաշնչում. Աբրահամը իր որդուն՝ Իսահակին, գոհաբերելու էր գլուխը կտրելով. «Աբրահամն առավ որջակեզ փայտը եւ իր որդի Իսահակի վերայ դրաւ, եւ ինքն իր ձեռքն առաւ կրակը եւ դանակը...Աբրահամն այնտեղ սեղան շինեց, եւ փայտերը շարեց, եւ և իր որդի Իսահակին կապեց՝ սեղանի վրայ դրաւ նորան փայտերի վրայից, և դանակն առաւ, որ իր որդուն մորթէ»⁵⁸: Հովհաննես Սկրտչին նույնպես սպանեցին գլուխը կտրելով⁵⁹: Գլուխ կտրելը հաճախադեպ է «Տարոնի պատմության» մարտի տեսարանների նկարագրություններում. Վահան իշխանը, պարսիկ գերիներին ծաղրելով, մախաղի մեջ է նետում պարսից զորավար Միհրանի գլուխը, Տիրան Կամսարականը կտրում է

⁵¹ Հերոդոտոս, նշվ. աշխ., IV, 62:

⁵² Նույն տեղում, 64:

⁵³ Նույն տեղում, 65:

⁵⁴ *Плиний Старший, Естественная история, Кавказ и Дон в произведениях античных авторов, Ростов – на – Дону, 1991, стр. 398.*

⁵⁵ *Аммиан Марцеллин, Римская история, СПб: 1994, стр. 558.*

⁵⁶ *В. Мюллер, Осетинские этюды. ч. 1, Осетинские тексты, М., 1881, стр. 167.*

⁵⁷ Դիցարանական բառարան, էջ 39:

⁵⁸ Աստվածաշունչ, Գիրք Ծննդոց, գլ. իր, 6, 11:

⁵⁹ Նոր կտակարան, Լիզպոն, 1994, Ավետարան ըստ Մատթեոսի, 14:

պարսիկ Վարդուհրի գլուխը և նետելով ստրուկին՝ ասում. «Պահիր, երբ հասնենք Մատրավան, գնդակ կխաղանք Սբ Կարապետի առաջ»⁶⁰: Սբ Կարապետի վանքի առջև սպանվածի գլուխը որպես գնդակ օգտագործելը ոչ միայն մարդու զոհաբերության հնագույն ծեսի արձագանք է, այլ նաև ամպրոպամարտիկի հատկանիշներ ունեցող քրիստոնեական սրբին վաղբրոնգիդարյան նախորդին նվիրված ծիսակարգի փոխանցման վկայություն:

Պարտված թշնամու գլխի հետ տարաբնույթ գործողություններ կատարելու նպատակը նրա ուժին տիրելն է: Գլուխը կտրելը դիտվում է հանգուցյալին վնասազերծել⁶¹: Կտրված գլուխը դառնում էր անվտանգ: Բացի այդ, սպանված թշնամու մասնիկը մշտապես կրելը հավանաբար ակնկալվել է որպես սպանվածի ուժին տիրել: Այսինքն՝ զոհին գլխատելու ծեսը լրացուցիչ ուժ ստանալու մոգական գործողություն է:

Նմանօրինակ վնասազերծումներ փաստված են տարբեր ժողովուրդների մոտ, արտացոլված են բանահյուսության մեջ և հավատալիքներում: Օրինակ, Հինդիքուշի կաֆիրները կարծում էին, թե դևին կամ վիռլին սպանելու համար անհրաժեշտ է մասնատել⁶²: Շատ ժողովուրդների մոտ տիրակալի կամ նշանավոր այլ մարդկանց աճյունի մասնատումը (այդ թվում նաև՝ քրիստոնեական սրբերի) կատարվում էր, որպեսզի այնուհետև պահվելին տարբեր տեղերում՝ երկրի տարբեր մասերի բարեկեցությունն ապահովելու համար⁶³: Հայոց սրբերի մասունքները նույնպես թաղված են տարբեր եկեղեցիներում: Բերենք միայն մեկ օրինակ. Վասպուրականի Անձևացյաց գավառում Պաղատ (Պաշատ) լեռան վրա էր «տուն Արամազդայ և Աստղկան», որ ասել է՝ մեհյան⁶⁴: Ըստ Ալիշանի՝ այստեղ էր գտնվում Փութկու (Բութկի) Սբ Գևորգ եկեղեցին: Սբ Գևորգը, ըստ մի զրույցի, յոթ տարվա հովիվ էր և ականավոր գորավար: Պատերազմների ժամանակ երեք անգամ սպանվում, մարմինը կտրատվում և տարբեր երկրներ է ցրվում, բայց վերստին հարություն է առնում: Չորրորդ անգամ ևս մարմինը կտրատվում և տարվում է տարբեր երկրներ: Նրա գուշակ-օգնական հավքը հերոսի գլուխն ամփոփում է պուտուկի մեջ: Պուտուկը թաղվում է, գերեզմանի վրա եկեղեցի կառուցվում⁶⁵:

Տիպաբանորեն այս մոտիվը հասնում է քթոնիկ դեմոնի հետ թշնամանքի մեջ գտնվող մեռնող և հարություն առնող աստվածության վաղ առասպելներին, երբ հակամարտության արդյունքում աստվածությունը կամ զոհվում է կամ կորցնում կենսական որևէ օրգան: Արամազդն ամպրոպի աստվածն է, և մեհյանի տեղում կառուցված եկեղեցու հովանավոր սրբին՝ Սբ Գևորգին են փոխանցվել նրա հատկանիշները:

Բացի զոհաբերված կենդանիների գլուխներն առանձին թաղելու ծեսից, կա նաև միայն աճյունների թաղում՝ առանց գլխի: Վիկինգների թաղման նավակներում շները հաճախ առանց գլուխների են⁶⁶: Հնդեվրոպական դիցաբանական տարբեր սովորույթներում գայլերը կարող են շուն կոչվել կամ հակառակը: Դա հատկապես ակնառու է գերմանական սովորույթներում, երբ Օդին-Ոտանի սրբազան երկու կենդանիները՝ եր-

⁶⁰ Հովհան Մամիկոնյան, *Տարոնի պատմություն (թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները՝ Վ. Վարդանյանի)*, Եր., 1989, էջ 57, 65, 71:

⁶¹ И. Васильев, Г. Матвеева, *У истоков Самарского Поволжья, Куйбышев, 1986, стр. 232.*

⁶² К. Йеттмар, *Религии Индикуша, М., 1986, стр. 524.*

⁶³ М. Бойцов, *Живая власть мертвого тела. Комментарии к повествованию старшего коллеги. Казус: индивидуальные и уникальные в истории. вып. 5, М., 2003, стр. 167–253; Д. Фрезер, Золотая ветвь, Исследование магии и религии, М., 1983, стр. 703.*

⁶⁴ Ղ. Ալիշան, *Հին հավատք կամ հեթանոսական կրօնք հայոց, Վենետիկ, էջ 48:*

⁶⁵ Գ. Հովսեփյան, *Փշրանքներ, ժողովրդական բանահյուսությունից, Թիֆլիս, 1892, էջ 38-46, ԱՀ, XXV, 15 45-46, XXVI, էջ 207: Վ. Բրդյան, Հայկական աղանձներ, Եր., 1986, էջ 29:*

⁶⁶ Նույն տեղում, էջ 163-164:

կու գայլեր, շներ են անվանվում, իսկ պատերազմի աստված Օդինի զինվորները՝ գայլ, շուն կամ հաշում են ինչպես շները⁶⁷: Հնդեվրոպական մի շարք լեզուներում *շուն* նշանակությամբ բառն արտահայտում է նաև *գայլ* իմաստը, որը բացատրվում է շան և գայլի արտաքին նմանությամբ և նրանով, որ գայլերի տարատեսակն ընտելացված շների նախնին է⁶⁸: Կարելի էր ենթադրել, որ գայլերի զոհաբերության ժամանակ ևս մարմինները կարող էին թաղվել առանձին: Մակայն մոտ 1մ հզորությամբ, փայտի մնացորդներով լի այրված շերտի տակ գայլերի զանգերի հայտնաբերումը, ինչպես նաև Մեծ Մեպասարի տաճարում, որտեղ հայտնաբերվել է երեխայի կառափը, ծիսական խարույկից նույնիսկ սալահատակի քարերի այրված լինելը և կրակի մնացորդների մեջ նաև այրված ոսկորների մնացորդները թույլ են տալիս ենթադրել, որ զոհերի մարմինները հավանաբար այրվել են: Մեր ենթադրությունը հիմնված է նախ հետևյալի վրա. աստվածների կերակուր զոհի միսը կա՛ն եփում էին թաղարներում, կա՛ն խորովում կրակի վրա⁶⁹: Բացի այդ, անտիկ հեղինակների վկայությամբ՝ արխաիկ դարաշրջանում, ի պատիվ Վուլկանի, մարդկանց էին այրում⁷⁰: Ենթադրվում է, որ Վուլկան անունը ծագում է *գայլ* իմաստն արտահայտող բառից⁷¹: Taranis-ը ամպրոպի կելտական աստվածն էր (*taranis* կելտերեն նշանակում է ամպրոպ), և նրան զոհաբերվող կենդանիներին այրում էին⁷²:

Գայլի զոհաբերությունը կապված է հին տարվա ավարտին և նոր տարվա գալստյանը նվիրված խորհրդածեսերի հետ, որի նպատակը Տիեզերական կարգուկանոն հաստատելն ու բնության բնական ընթացքը շարունակելն է⁷³: Վիշապի դեմ Ամպրոպամարտիկի հաղթանակով է կարգավորվում բնությունը, բացվում ջրերի հունը՝ կենարար անձրև պարզևելով երկրին: Ամպրոպի աստծուն նվիրված ծիսակարգերում մարդու զոհաբերության հնագույն արձագանք և գլխի զոհաբերության ծիսական դերի կարևորման վկայություն է հայոց մեջ անձրև առաջացնելու նպատակով կատարվող ծեսը: Գերեզմանից մի զանգ էին հանում, զցում գետը, ոչխար էին զոհում և գլուխը մեծ շուքով տանում և նույնպես զցում էին գետը, որպեսզի անձրև գար⁷⁴: Վ.Բոդյանը բերում է հետևյալը. Աղձնիքում կատարված նման մի ծեսից հետո, երբ գերեզմանից հանում են զանգերը և զցում ջուրը, սակայն անձրև չի տեղում, «*խորհած էին քահանայի մը կամ կարդացողի մը գլուխ կտրել, ջրոց նվիրել. աստված տվավ, որ առատ անձրև եկավ և կենդանի զոհն ազատեցավ*»⁷⁵: Այսինքն՝ գլուխը կտրելով մարդկային զոհաբերության եզակի փաստեր եղել են նույնիսկ XIX դարում:

Այսպիսով, Մեծ Մեպասարում գայլերի գլուխների և մանկան կառափի հայտնաբերումը վկայում է իրականացված ծիսակարգի մասին, որի բաղադրիչներից մեկը զոհին գլխատելն էր: Գայլերին գլխատելը և գլուխները սրբաբանում թողնելը վկայում են մատուցված զոհաբերության և հատկապես ամպրոպի աստվածությանը զոհի կարևորագույն մասի՝ գլխի հատկացման մասին: Նույն նպատակով է կատարվել նաև

⁶⁷ Т.Гамкрелидзе, В. Иванов, *նշվ. աշխ.*, էջ 590:

⁶⁸ Նույնը:

⁶⁹ Л.Вулли, У халдеев, М., 1961, стр. 110.

⁷⁰ Նույն տեղում, էջ 213:

⁷¹ В.Абаев, Осетинский язык и фольклор. М. – Л., 1949, стр.592 – 594.

⁷² С.Шкунаев, Таранис, Мифы народов мира, т. 2, М., 1992, стр. 495.

⁷³ А.Еганян, Памятник раннебронзового периода Мец Сепасар в контексте индо-европейских верований и ритуалов // Труды Маргианской археологической экспедиции. Институт этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо-Маклая РАН, т.4, М., 2012, стр. 288.

⁷⁴ Մ.Արեղյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 168:

⁷⁵ Վ.Բոդյան, Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում, Եր., 1972, էջ 490:

մանկան զոհաբերությունը, և նրա կառավիճը թողնվել է զոհասեղանից ոչ հեռու՝ ծխական սյան մոտ:

Հնագիտական փաստերի համադրումը հնագույն ծեսերին, հավատալիքներին և սովորույթներին ցույց է տալիս, որ վաղ բրոնզի դարաշրջանում հնդեվրոպական ցեղերով բնակեցված Մեծ Մեպասարում Ամսրոսյի աստվածությանը նվիրված ծխակարգում առանձնակի է կարևորվել գլխի զոհաբերությունը:

ЖЕРТВОПРИНОШЕНИЕ ГОЛОВЫ В РАННЕБРОНЗОВОМ МЕЦ СЕПАСАРЕ

___ *Резюме* ___

___ *Л. Еганян* ___

При раскопках святилища раннебронзового периода Мец Сепасара было зафиксировано жертвоприношение волков, и их отрубленные головы были оставлены в святилище как приношения. В другом помещении ритуального комплекса - в храме, у алтаря, под ритуальным столбом, был найден череп ребенка. Других костей скелетов ни волков, ни ребенка не найдено. Археологический материал указывает, что жертвоприношения совершались как характерная особенность ритуалов, что местному индоевропейскому населению были не чужды человеческие жертвоприношения, и имел место особый вид расчленения-отчленения головы от тела.

Специфическое обращение с головой, принесенного в жертву животного или человека, является характерной особенностью многих индоевропейских народов. Тот факт, что именно голова жертвы подвергалась особому „обращению,“ свидетельствует о роли этой части тела в верованиях индоевропейских племен, которыми в III тыс. до н.э. был населен Мец Сепасар.